

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

ΚΡΙΣΗ, ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ

James DeFilippis, *Unmaking Goliath. Community Control in the Face of Global Capital*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2004. 193 σελ.

Ash Amin (επιμ.), *The Social Economy. International Perspectives on Economic Solidarity*, Zed Books, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2009, 266 σελ. .

Παναγιώτης Πάντος¹

Το τελευταίο διάστημα, κυρίως λόγω της ψήφισης ενός σχετικού νόμου αλλά και λόγω της εμφάνισης ποικίλων οργανώσεων που επιδιώκουν να απαντήσουν στην κρίση μέσω της ανάπτυξης πρωτοβουλιών αλληλεγγύης, έχει ενισχυθεί το ενδιαφέρον για τη λεγόμενη κοινωνική ή αλληλέγγυα οικονομία. Από τα σχετικά δημοσιογραφικά αφιερώματα μέχρι τις συζητήσεις των «αγανακτισμένων» και τις επιστημονικές ημερίδες, φαίνεται ότι ένα μετρήσιμο ακροατήριο αναζητά εναλλακτικούς τρόπους οργάνωσης της οικονομίας, πειραματίζεται με νέες μορφές κοινωνικής δράσης και προβληματίζεται για τη θεωρία πίσω από όλα αυτά.

Μια υπονομευμένη αναζήτηση

Η συζήτηση βέβαια πυροδοτείται από την εντεινόμενη οικονομική κρίση, καθώς εξαιτίας της, μετά από πολύ καιρό, απέκτησε ευρεία νομιμοποίηση η αναφορά στα όρια του καπιταλισμού και στις εναλλακτικές που μπορεί να υπάρξουν. Έτσι, στην Ελλάδα το ζήτημα προσεγγίζεται από τη σκοπιά μιας κοινωνίας που

διαθέτει συσσωρευμένο πλούτο και προηγμένες υποδομές, αλλά αδυνατεί να τροφοδοτήσει έναν νέο αναπτυξιακό κύκλο μέσω των κλασικών διαδικασιών και ανακαλύπτει ότι το κεκτημένο βιοτικό της επίπεδο οδηγείται σε ραγδαία υποβάθμιση.

Δύο ακόμη, επιμέρους αλλά ιδιαίτερα σημαντικά, στοιχεία ρίχνουν τη σκιά τους στον σχετικό προβληματισμό. Το πρώτο είναι οι αναταράξεις που προκαλεί η δραματική συρρίκνωση της χρηματοδότησης των δομών ψυχικής υγείας, υπό την αιγίδα των οποίων λειτουργεί εδώ και αρκετά χρόνια ένα ευρύ δίκτυο κοινωνικών επιχειρήσεων (των Κοινωνικών Συνεταιρισμών Περιορισμένης Ευθύνης - ΚΟΙΣΠΕ) όπου εργάζονται άτομα με ψυχικές ασθένειες. Το δεύτερο είναι το ότι η χώρα μας διαθέτει πλούσια συνεταιριστική παράδοση, με την κυριαρχία όμως ενός μοντέλου που όπως κι αν επιλέγει να το χαρακτηρίσει κανείς (αποτυχημένο, συκοφαντημένο, αναπτυξιακό, κρατικοδίαιτο, πεδίο διαφθοράς...) σίγουρα βρίσκεται μακριά από τις αρχικές διακηρύξεις και τους κοινωνικούς του στόχους. Παρόλα αυτά, το σπέρμα του σχετικού προ-

1. Υποψήφιος Διδάκτορας, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, panayotispantos@hotmail.com.

βληματισμού βρίσκεται λίγο πολύ παντού και αναμένει κατάλληλες συνθήκες για να βλαστήσει.

Στο πεδίο συνάντησης αυτής της παράδοσης, άλλωστε, με νέες διεθνείς πρωτοβουλίες, όπως για το δίκαιο εμπόριο και την υγιεινή διατροφή, έχουν κάνει την εμφάνισή τους τα τελευταία χρόνια νέοι συνεταιρισμοί (κυρίως οι γυναικείοι, για τους οποίους υπήρχε άλλωστε και ειδικό θεσμικό πλαίσιο), αλλά και οργανώσεις εμπορικού ή μη χαρακτήρα που παρέχουν σημαντικό εύρος προϊόντων ή υπηρεσιών (κοινωνικά ιατρεία, καταστήματα δίκαιου εμπορίου, συστήματα εναλλακτικών νομισμάτων, ανταλλακτικά παζάρια κ.ά.).

Σήμερα η συζήτηση αυτή βρίσκεται σε ένα μεταίχμιο. Από τη μια μεριά, οι διάφορες «νέες» πρωτοβουλίες καλούνται όλο και πιο έντονα να αποκρυσταλλώσουν τη στρατηγική τους απέναντι στο αντικείμενο με το οποίο ασχολούνται, αλλά και απέναντι στο κράτος και τους θεσμούς του. Θα κρατήσουν κυρίως πολιτικό χαρακτήρα, θα διατηρήσουν συμβολικά χαρακτηριστικά, θα παραμείνουν στο περιθώριο της οικονομίας ή θα δουν τον εαυτό τους ως ένα πιθανό πρότυπο εναλλακτικής οργάνωσης της οικονομικής ζωής σε μαζικό επίπεδο, έναν τρόπο συγκρότησης μιας οικονομίας των αναγκών, που θα απαντά στην κρίση και στα προβλήματα που έχει δημιουργήσει η κυριαρχία του μοντέλου της αγοράς; Από την άλλη, ο νέος νόμος –και η συνακόλουθη χρηματοδοτική πολιτική–, που επιδιώκει να θεσμοθετήσει από τα πάνω και χωρίς επαφή με τις κοινωνικές διεργασίες το χώρο της κοινωνικής οικονομίας, ανοίγει νέους

δρόμους και βάζει νέα όρια στα σχετικά εγχειρήματα.

Οι συγχύσεις και οι αντιπαραθέσεις είναι φυσικά αναμενόμενες: Τι είναι η κοινωνική οικονομία; Αφορά μόνο ή πρωτίστως υπηρεσίες, ή και το χώρο της παραγωγής; Αποτελεί εργαλείο για τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας ή οδηγεί στην ενδυνάμωση των τοπικών –και συχνά περιθωριοποιημένων– κοινωνιών; Απευθύνεται μόνο σε ευάλωτες ομάδες ή μπορεί να αποτελέσει εργαλείο υπέρβασης της συνολικής κρίσης, και είναι θεμιτό κάτι τέτοιο; Ποια η σχέση των φορέων της με το κράτος, την εξουσία, τον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα;

Μια βόλτα στον κόσμο

Σ' αυτή τη συγκυρία αποκτούν ιδιαίτερο θεωρητικό αλλά και πρακτικό ενδιαφέρον δύο σχετικά πρόσφατα βιβλία, έκδοσης 2004 και 2009 αντίστοιχα, τα οποία μεταφέρουν τον απόηχο (και μάλιστα από διαφορετική οπτική γωνία) μιας ακαδημαϊκής και πολιτικής συζήτησης που στο εξωτερικό έχει γίνει πολύ νωρίτερα.

Το βιβλίο *The Social Economy. International Perspectives on Economic Solidarity* (επιμέλεια Ash Amin) αποτελεί συλλογή εισηγήσεων από ένα διεθνές συμπόσιο για την κοινωνική οικονομία που πραγματοποιήθηκε στο Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου του Durham το 2008. Το βιβλίο αρθρώνεται σε τρία μέρη. Το πρώτο («Conceptual Dilemmas») περιλαμβάνει δύο άρθρα –των A. Amin και J. Pearce– που εστιάζουν στα χαρακτηριστικά της κοινωνικής οικονομίας και στη θέση που αυτή κατέχει

μέσα στο συνολικό οικονομικό σύστημα. Το δεύτερο μέρος («International Evidence») περιλαμβάνει πέντε κείμενα, που αναφέρονται στις κοινοτικές οικονομίες της Μασαχουσέτης (J. Graham και J. Cornwall), στα χαρακτηριστικά των εργαζομένων στους ιταλικούς συνεταιρισμούς (C. Borzaga και S. Depedri), στη διαδικασία ανάδυσης αλλά και στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν επιχειρήσεις στην Αυστραλία, τις Φιλιππίνες και την Αργεντινή (J. Cameron, K. Gibson, J. L. Corragio και M. S. Arroyo, αντίστοιχα). Τέλος, τα τέσσερα άρθρα του τρίτου μέρους («Policy Challenges») αναλύουν τις θεσμικές προκλήσεις που αντιμετωπίζει η κοινωνική οικονομία στη Βραζιλία (N. Lechat), το Κεμπέκ (M. Mendell), την Πολωνία (J. Hausner) και συνολικά σε επίπεδο Ε.Ε. (J.-L. Laville).

Αν και με τα ιδεολογικά όρια που βάζουν οι περισσότεροι από τους συγγραφείς στον προβληματισμό τους θέτουν εκτός εστίασης ένα σημαντικό κομμάτι του ζητήματος –το αν και πώς δηλαδή η κοινωνική οικονομία αλληλεπιδρά και αμφισβητεί ή μεταλλάσσει το ίδιο το κυρίαρχο σήμερα οικονομικό μοντέλο–, το βιβλίο δεν χάνει διόλου την αξία του. Αποτελεί μια ενδιαφέρουσα επισκόπηση της διεθνούς συζήτησης για το θέμα, παρουσιάζοντας καταρχάς μια σειρά από θεωρητικά ζητήματα, όπως για το πεδίο εφαρμογής της κοινωνικής οικονομίας σε σχέση με τον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, αλλά και το πώς στις δυτικές κοινωνίες με την πάροδο του χρόνου αυτό που ξεκίνησε ως «συλλογική, ακτιβιστική δράση [...] σήμερα κυριαρχείται από κοινωνικούς επιχειρηματίες που μπορεί να μην έχουν καν δεσμούς με

την κοινότητα στην οποία παρεμβαίνουν» (J. Pearce). Την ίδια ώρα πάντως, όπως δείχνει η ιταλική έρευνα των C. Borzaga και S. Depedri, ο κοινωνικός στόχος των εν λόγω επιχειρήσεων και η διάθεση για προσφορά σε ευάλωτες ομάδες εξακολουθούν να αποτελούν ιδιαίτερα σημαντικά κίνητρα και παράγοντες ικανοποίησης για τους εργαζόμενους σε αυτές, αντισταθμίζοντας σε μεγάλο βαθμό την πίεση που δημιουργούν οι χαμηλότεροι μισθοί στον κλάδο.

Το ισχυρότερο όμως σημείο του βιβλίου είναι οι πλούσιες παρουσιάσεις και αποτιμήσεις συγκεκριμένων εγχειρημάτων από όλο τον κόσμο. Τοπικές πρωτοβουλίες σε υποβαθμισμένες περιοχές της Μασαχουσέτης για τη δημιουργία αστικών αγρών, εργατικών κέντρων και οικοδομικών συνεταιρισμών, αυστραλέζικες «κοινοτικές επιχειρήσεις», καθώς και φιλιππινέζικες μικρές επιχειρήσεις κατεργασίας αγροτικών προϊόντων με στόχο την επένδυση μεταναστευτικού κεφαλαίου με ταυτόχρονη στήριξη των τοπικών πληθυσμών, δίνουν μια πολύτιμη εικόνα του πώς αναπτύσσεται και εξελίσσεται με το χρόνο η κοινωνική οικονομία σε διάφορες συνθήκες, με τρόπο που επιτρέπει στον αναγνώστη να προχωρήσει στα δικά του συμπεράσματα για τις προοπτικές αλλά και τις αντιφάσεις της.

Στον αντίποδα κατά κάποιον τρόπο των παραπάνω έρχεται η παρουσίαση του παραδείγματος του Κεμπέκ, μιας περιοχής με ισχυρή σοσιαλδημοκρατική παράδοση, όπου η κοινωνική οικονομία αναπτύσσεται με πιο οργανωμένο τρόπο, με πρωτοβουλία των συνδικάτων, και κυρίως με μια σαφή στό-

χευση να μην αποτελέσει χώρο φθηνής εργασίας ή παροχής κρατικών μέχρι τώρα κοινωνικών υπηρεσιών, αλλά έναν τομέα όπου θα δημιουργούνται «νέες θέσεις εργασίας, που θα παρέχουν νέες υπηρεσίες για να καλύψουν νέες ανάγκες του πληθυσμού».

Τέλος, ιδιαίτερη αξία για τα καθ' ημάς έχει η μελέτη των J. L. Coraggio και M. S. Arroyo για τη δημιουργία ενός κοινωνικού τομέα της οικονομίας στην Αργεντινή μέσα από τις καταλήψεις χρεοκοπημένων επιχειρήσεων από τους εργαζόμενους κατά την οικονομική κατάρρευση της χώρας. Το κείμενο ξεκαθαρίζει τις συνθήκες υπό τις οποίες συνέβησαν οι καταλήψεις, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και τα κίνητρα των εργαζομένων που κινητοποιήθηκαν, καθώς και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στη διατήρηση μιας αποτελεσματικής αλλά και δημοκρατικής λειτουργίας όσες επιχειρήσεις επιβίωσαν τελικά.

Αν τελικά κάτι προκύπτει αβίαστα από τις παραπάνω περιπτώσεις, πέρα από τις πληροφορίες για καθεμιά, είναι ακριβώς το ότι η κοινωνική οικονομία αποτελεί μωσαϊκό. Κάθε παράδειγμα είναι εμποτισμένο με όλα τα στοιχεία που συμπυκνώνει ο τόπος στον οποίο κάνει την εμφάνισή του: από τις πρακτικές ανάγκες όσων εμπλέκονται σε αυτό μέχρι την οικονομική ιστορία της περιοχής, και από τα εδαφικά χαρακτηριστικά μέχρι την κουλτούρα των κατοίκων. Ταυτόχρονα όμως όλες αυτές οι διαφορετικές ψηφίδες συνθέτουν μια ενιαία εικόνα ενός κόσμου που αναζητά εναλλακτικούς τρόπους οργάνωσης της δουλειάς και της ζωής του, αμφισβητώντας περισσότερο ή λιγότερο τα πρότυπα

και τις αξίες του κυρίαρχου νεοφιλελεύθερου μοντέλου.

Οι Δαβίδ της οικονομικής αλληλεγγύης

Το *Unmaking Goliath* του James DeFilippis, από την άλλη πλευρά, ακολουθεί διαφορετική λογική στα πέντε κεφάλαιά του («Understanding Capital Mobility, the “New Urban Politics” and Local Autonomy», «Collective Ownership and Community», «Collective Ownership of Work», «Collective Ownership of Housing», «Collective Ownership of Money»).

Από το μότο του ακόμη –ένα απόσπασμα του Γκράμσι– ο συγγραφέας δηλώνει με σαφήνεια τη θέση του: προσπαθεί να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στις θεωρητικές αναλύσεις και την πρακτική εμπειρία εκείνων που αγωνίζονται να αλλάξουν τον κόσμο. Αυτό δεν σημαίνει ότι έχουμε να κάνουμε με ένα ιδεολογικό μανιφέστο για την κοινωνική οικονομία. Αντίθετα, ο DeFilippis μέσα από την παρουσίαση εμπειρικών δεδομένων και επιστημονικά τεκμηριωμένων συμπερασμάτων για την κοινωνική οικονομία στις ΗΠΑ επιχειρεί να οικοδομήσει μια θεωρία για το τι είναι αυτή αλλά και το πώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να αποκτήσουν οι άνθρωποι μεγαλύτερο έλεγχο επί των οικονομικών και θεσμικών λειτουργιών που καθορίζουν τη ζωή τους. Προσεγγίζει το ζήτημα από τη σκοπιά της αμερικανικής αριστεράς, που διαθέτει διαφορετικές παραδόσεις από την ευρωπαϊκή, καθώς ρίχνει μεγαλύτερο βάρος στην υπεράσπιση της ατομικότητας,

εναποθέτει τις ελπίδες της σε μικρές συλλογικότητες στη βάση της κοινωνίας και στη χαλιναγωγή του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος, παρά στη συγκρότηση ευρέων πολιτικών μετώπων για την ανατροπή του στάτους κβο. Από αυτή την άποψη, όσα αναλύει δεν προσφέρονται για απλή αντιγραφή, αποδεικνύονται όμως ιδιαίτερα ριζοσπαστικά ακόμη και σε ευρωπαϊκά συμφραζόμενα, καθώς εστιάζουν ακριβώς στο σημείο που χωλαίνει –εδώ και δεκαετίες τουλάχιστον– η ευρωπαϊκή αριστερά: στην έμπρακτη προώθηση εναλλακτικών κοινωνικών δομών και θεσμών.

Αφετηρία του προβληματισμού του καθηγητή του Πανεπιστημίου Rutgers είναι η πεποίθησή του πως η τοπική αυτονομία μπορεί να παίξει καταλυτικό ρόλο για την ενεργοποίηση της κοινωνίας και ιδιαίτερα των πιο περιθωριοποιημένων κομματιών της. Έτσι, βλέπει την αξιοποίηση της συλλογικής ιδιοκτησίας ως εργαλείο για τη δημιουργία μιας νέας αίσθησης τοπικότητας και εστιάζει σε τρεις τομείς: την εργατική ιδιοκτησία των επιχειρήσεων, τη συλλογική ιδιοκτησία της κατοικίας και τη συλλογική ιδιοκτησία του χρήματος.

Στην ανάλυσή του δεν μένει σε μια ιστορική καταγραφή της εξέλιξης των σχετικών προσπαθειών από τη χρυσή δεκαετία του 1960 μέχρι σήμερα· εισχωρεί βαθύτερα στα προβλήματα που προέκυψαν στην πορεία στις πρώτες κοινωνικές επιχειρήσεις, αλλά και στην επίδραση που είχαν σε αυτές οι κατά καιρούς αλλαγές του θεσμικού πλαισίου για τη συλλογική ιδιοκτησία. Οι θεωρητικοί προβληματισμοί συμπορεύονται με τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μελέτη χαρακτηρι-

στικών παραδειγμάτων βιομηχανιών που εξαγοράστηκαν από τους εργαζομένους τους, οικοδομικών συνεταιρισμών, συστημάτων εναλλακτικών νομισμάτων και δομών παροχής μικρών πιστώσεων σε κατοίκους περιθωριοποιημένων περιοχών. Όλα τα παραπάνω με κριτικό και διεισδυτικό πνεύμα, χωρίς εξωραϊσμούς και αποσιωπήσεις στα «δύσκολα», και συνοδευόμενα από μια ολοκληρωμένη προβληματική για τις δυσκολίες και τα όρια των εν λόγω επιχειρημάτων, όχι μόνο καθαυτών, αλλά και σε σχέση με το στόχο της κοινωνικής αλλαγής.

Ανοιχτοί δρόμοι

Είναι βέβαια σαφές ότι τα δύο βιβλία βλέπουν το ζήτημα της αλληλέγγυας οικονομίας μέσα από διαφορετικό πρίσμα. Ο DeFilippis γράφει για να εμπνεύσει το αντιπαγκοσμιοποιητικό κίνημα να περάσει από τις παγκόσμιες διαδηλώσεις στην «ενεργοποίηση τοπικών δυνάμεων», με στόχο όχι τόσο τη διαμαρτυρία απέναντι στο σύστημα αλλά το να πάρουν οι ίδιες στα χέρια τους «την οργάνωση βασικών πλευρών της καθημερινής ζωής». Από την άλλη, ο επιμελητής του βιβλίου *The Social Economy* Ash Amin προσεγγίζει το ζήτημα από μια σκοπιά επαναπροσδιορισμού του καπιταλισμού με στόχο να γίνει «πιο ήπιος, πιο πράσινος, πιο αναδιανεμητικός και λιγότερο άνισος». Η απόσταση που τους χωρίζει είναι τόσο μεγάλη όσο το χάσμα ανάμεσα σε μια μεροληψία υπέρ των αδυνάτων και σε μια πολιτική ουδετερότητα που βλέπει με συμπάθεια νέες, πιο «υγιείς» επιχειρηματικές ευκαιρίες. Είναι όμως και τόσο μικρή όσο

αυτή που χωρίζει τις δύο όψεις ενός νομίσματος. Κι αυτό γιατί, ανεξάρτητα από τις προθέσεις και τους πόθους των συγγραφέων, ο όγκος πληροφορίας και συμπυκνωμένης γνώσης που παρέχουν στους αναγνώστες τους είναι τέτοιος που απελευθερώνει τη σκέψη από τα όποια όρια. Άλλωστε, αν κάτι τονίζεται εμφατικά, είναι η τοπική διάσταση που έχουν οι σχετικές πρωτοβουλίες, το πώς το φυσικό, κοινωνικό και οικονομικό υπόστρωμα κάθε τόπου προικίζει τα εγχειρήματα της κοινωνικής οικονομίας με ένα μοναδικό μείγμα χαρακτηριστικών. Έτσι, αυτό που ίσως έχει μεγαλύτερη σημασία για την Ελλάδα δεν είναι να αναζητήσουμε στα δύο βιβλία μια έτοιμη συνταγή για ένα ανατρεπτικό ή συμβατικό οικονομικό μοντέλο, αλλά χρήσιμα εφόδια ώστε να ξεκινήσει στη χώρα μας με σοβαρούς όρους μια συζήτηση για τους στόχους των χτεσινών και των σημερινών σχετικών προσπαθειών, τις αδυναμίες και τις προτεραιότητές τους. Να εγκαταλείψουμε με άλλα λόγια τη λογική του «βλέποντας και κάνοντας»...